

Petrik Emese

HATÁRPONTOK

Points of limit

Szilágyi Márton: *Határpontok*. Ráció Kiadó, Budapest, 2007

Tartalmilag mi újat hozhat a kultusz kutatás az irodalomtörténet és társadalomtörténet összekapcsolódásának határpontjain? – teszi fel a kérdést Szilágyi Márton, a *Határpontok* című kötet szerzője. Nos, egy régóta szimbiózisban élő kapcsolat módszertani megújulásáról van szó. Az irodalmi kultusz kutatás terén jól megragadható mind az alapító aktus, mind pedig a kezdeményező személye. Közmegegyezésszerűen Dávidházi Péter: „*Isten másodszülöttje*” *A magyar Shakespeare-kultusz természetrajza* címmel 1989-ben megjelent monográfiájától számítódik az irányzat felbukkanása. Magyarországon az irodalmi muzeológia azonosult ezzel a megközelítéssel, így a Petőfi Irodalmi Múzeum tudomány-szervezésének középpontjába került. A kultusz kutatás – vagy más néven: kultusztörténet – kezdeti fázisán, az irodalmi szövegek kultikus befogadásán túl lépve, eljutott a történeti kultuszok konkrét formáinak részletes elemzéséig, a monografikus feldolgozásig. E korszakból példaértékűnek tekinthető Kerényi Ferencnek *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867)* írott tanulmánya. Az irodalmi kultuszok történeti rétegeinek kutatása számos ponton nagyon közel áll a társadalomtörténet érdeklődési területéhez. Az életrajz tudományos műfajának létrejötte és differenciálódása az irodalomtörténet és társadalomtörténet számára közös érintkezési pont. A biográfia kiemelt értelmezői szerepének antik tradícióját a humanizmus újította fel és terjesztette ki. Pannonhalmi János mestere, Guarino 1455-ben általános elvként vallotta, hogy a műértelmezést három fő dolog vezesse be: a szerző élete, a mű címe, a mű részei és elrendezése. A Máttyás korabeli humanisták a jelentős történeti személyiségek kultuszának irodalmi megfogalmazására komoly kísérletet tettek Galeotto Marzio Máttyás-életrajzát követve. Janus Pannoniusnak a szöveghagyománya és kommentálása mutatja az irodalmi életrajzok meghonosodásának magyarhoni folyamatát. Újabb fordulatot a két egymást követő életrajzokból összeállt lexikon jelentett. A magyar nyelvű Bod Péter: *Magyar Athenas* (1767) és a latin nyelvű Horányi Elek: *Memoria Hungarorum* (1775). Az első önálló kötetként megjelenő írói bibliográfia, amely mögött nem állt ott az életmű referenciapont-

ként, Domby Márton 1817-es Csokonai-életrajza. Az önálló monográfiára érdemesült írók életrajzának elkészítése vall a személyiség kultikus tiszteletéről. Az egyénhez fűződő erkölcsi tisztelet a nemzeti kánonba való bekerülés alapfeltételül szolgál. Egy biográfia mikrotörténeti irányultsága révén be lehet látni a népszerűség kérdésébe, a koronként változó olvasási módok archeológiájába, egyes életművek – vagy azon belül bizonyos szövegek esetében – koron belüli befogadásába, illetve elutasításába, a koron belüli retorikai-műfajelméleti rendszerbe, amely egyes művek sikerét vagy sikertelenségét szabályozta, és rálátást enged egyes korszakok kánonjának központi egyéniségeinek megértéséhez. Ezen új forráscsoportok bevonásával felépülő biográfia túlléphet az életrajz tényeinek tényszerű dokumentálásán. Az írói működés, mely mint a társadalmi intézményrendszer egyik szerves sejtjeként értelmezhető, életformát alakító és meghatározó tényezővé válik.

Új vezérelvek megszületését serkentik a mentálistörténeti, kulturális antropológiai, ill. mikrotörténeti irányultságú kutatások, melyek az irodalomtörténet eddigi hiányait kiteljesítik. Segítik a magyar történeti biográfiák hiánypótlását, az újabb irodalomtörténeti törekvések kibontakozását, melyek az irodalom intézményrendszerének kiépülését s ezen belül az írói szerepértelmezések történeti kontextusát kívánják fókuszpontba helyezni. Az irodalomtörténet a társadalomtörténet kölcsönhatása révén kiterjeszkedhet olyan levéltári forrásokra is, amelyek eddig inkább csak történeti kútfőként szolgáltak. A két tudományterület kölcsönösen tanulhat egymástól: az irodalomtörténet-írás elsajátíthatja a történeti forráskritika finom módszereit, míg a történetírás a szöveginterpretáció ösztönző módszereit.

A szerző önvallomása értelmében e munka megírása közben a legfőbb ösztökélő erő a számadás sürgető igénye volt. E számadás során pedig ösztönszerűen fényesednek a bölcseletek, és gondolati tér nyílik az érzéki, a transzcendens világ felé, amelyet a szerző a címlapon is érzékeltet igényes illusztráció választásával: „Klimius Miklósnak föld alatt való útja, mellyeben a' Földnek ujj tudománya, és az ötödik birodalomnak históriája adattatik elől.” Szilágyi Márton Klimius módjára, a tudomány által azt az új szellemiséget jeleníti meg, amely az emberiség testi, lelki és szellemi fejlődését szolgálja egyetemes értelemben. Mentálistörténeti, kulturális antropológiai, ill. mikrotörténeti irányultságú tanulmányainak kulcsszava a gondolkodók és az emberi közösség szellemi fejlődése, stációjárásuk a történelmi kor sorsvonulatában.

AZ ALKOTÓI SZABADSZELLEMŰSÉG LÉTE A ZÁRT ÉS VÁLTOZÓ TÁRSADALMI KERETEK KÖZÖTT

Az alkotói szabadszelleműség, mint megélhetési mód, illetve a keretek közül kitörő kiemelkedő szellemiségeknek milyen sorsot juttat a társadalom – e kérdéskör gyűjti maga köré a tanulmányok egyik jelentősebb részét. A Cso-

konai Vitéz Mihály biográfiájának bizonyos elemei újragondolást kívánnak a kritikai kiadást követően. A *Csokonai „kollégiumi pörei”* című tanulmányban a mikrotörténeti szempont, valamint a költő saját feljegyzései, levelezései és a rá vonatkozó emlékezések jól rámutatnak arra a tényre, hogy költészete révén önálló egzisztenciát kívánt önmagának kivívni. Akár a *Halotti versek* Rhédey-féle kiadása esetében, akár a Kollégiumból való kilépése a sorsát a maga kezébe vevő, korlátoltságot el nem tűrő személyiség kísérlete volt arra, hogy megvalósítsa nagy ívű tervét: a költészetnek alárendelt életmód kivívását. Mindkét peranyag erre enged következtetni. Első pöre a nagyerdei séta során való szabadszellemű viselkedéséhez fűződik. A Kollégium falai közül való kilépéskor úgy érezte, hogy a szabályrendeletet is maga mögött hagyta, és a természet szabadságában megélheti egyénisége szabadszelleműségét. A második per a legációs mulasztásának ügyéhez kapcsolódik, melynek során a Kollégium megbízásából külterületi munkáját önhatalmúlag meghosszabbította, és kibővítve az előre megszabott útitervet, saját önálló költői tevékenységének első lépéseit készítette elő. Ekkor kezdte el azokat a társadalmi szereplehetőségeket feltérképezni, amelyek úgy tehetik lehetővé az autonóm életet, hogy utat nyitnak az ekkorra már formálódó költői program megvalósítása felé. Amire a társadalom még nem volt nyitott Csokonai idejében, Petőfinek egy rövid ideig teret engedett. Petőfi Sándor „Csokonai redivius”-ként 1844-ben Debrecenből Pestre érkezvén egy rövid ideig mégiscsak sikerült létfenntartásának eszközévé tennie a költői létformát. Petőfi Sándornak Szendrey Júliával kötött házassága idején nem volt ingatlan vagyona vagy földtulajdona, s nem rendelkezett rendszeres jövedelmet biztosító állással sem. Amire mégis alapozhatta a családalapítást, az 1840-es évek sajtónyilvánosságának az az új jelensége volt, hogy a folyamatos költői működést az egymással konkurenciában álló sajtótermékek honoráriummal méltányolták. Amire még Csokonai csak vágyott, és érettnak érezte rá költői szellemiségét, Petőfi azt megélhette, népszerűsége és költői termékenysége révén. Rövid ideig a költészete biztosította megélhetését, ám a forradalmi események a sajtópiacot hamarosan felforgatták, így azt az elképzelt életstratégiát is, amelyre nősülését alapozta. Fiuk, Zoltán ebben az időszakban fogant: 1848 márciusában. Újabb forrásból kellett tehát biztosítani a megélhetést. Az édesapa törvényszerűen sodródott a hivatásos katonatiszti álláshoz, mely rendszeres fizetést ígért. Petőfi eltűnését követően az édesanya és a csecsemő jövedelemforrás nélkül maradt, s Petőfi írói életműve sem képezte a továbbiakban a megélhetés alapját. Az 1846. június 22-én kelt szerződés értelmében Petőfi eladta Emichnek költeményei „összes és illetőleg második, ezer példányra terjedő kiadását”, mondván: „Míg ezen ezer példányos kiadás egészen el nem kél: nincs jogom azt sem magamnak újra kinyomtatni, sem másnak eladni.” E szerződés lett az alapja az 1847. június 26-inak, amelynek értelmében Petőfi örökre eladta jelen és majdan írandó költeményeit. Emich „egyszer s mindenkorra (semel pro semper)”

1500 forintot fizetett jelen, s 2000 forintot ezentúl írandó költeményeiért. Ily módon a költemények örökre való eladása egy meghatározott összegért, már 1849 augusztusát követően szinte semmilyen anyagi forrást nem jelentett a család számára. Szendrey Júlia nem válhatott férje révén a nemzet nagy hősenek özvegyévé, és nem részesülhetett az árvák feleségeinek segélyezésében sem, mert Sándor holttestét nem találták meg, és a temetésről sem kerültek elő dokumentumok. A jövedelem nélkül maradt feleség fia felnevelését 1850-től Horvát Árpáddal kötött házassága révén látta biztosítottnak. Szendrey Júlia hagyatéka rávilágít a kényszerházasság gyötrelmeire. 1867-ben Júlia halálos betegségében külön költözött férjétől, s mivel már nem volt ereje írni, bizalmasának, Tóth Józsefnek lediktálta utolsó üzenetét: „Kereken tagadom azon elv jogosultságát, melyet ő, mint férj, rám erőszakolni akart, hogy 'az asszonynak nincs más kötelessége, mint a férj kéjvágyát kielégíteni', s hogy 'az asszonynak e kielégítésben lehet s kell lenni csak boldognak' (...) s minden művelt és nemes lélekre undorító fotograf képgyűjteményben (Horváth Árpád erotikus daguerrotypiákat tartalmazó gyűjteménye) tudjak gyönyörködni, s azokat a férjjel órákig elnézni: ha ez volt megbocsáthatatlan vétkem: ezért pirulni vagy bocsánatot kérni soha sem jut eszembe, s e vétkemre most halálos ágyamban is büszke vagyok.” Az eddigi kutatások Petőfi Zoltánról így emlékeznek: „Egyetlen nevezetessége az, hogy Petőfi Sándornak volt a fia. Végzete is az volt, hogy ezt nagyon jól tudta.” *A Petőfi Zoltán konfliktusos élete és halála* című tanulmány méltán rámutat arra az ürre, amely a kiemelkedő szabad szellemű egyéniségek családjának utóéletében sorstragédiaként jelentkezik.

NÉPMESEI VÁNDORMOTÍVUMOK, MINT A MITIKUS VILÁGTÖRTÉNELEM ALAKULÁSRAJZÁNAK HORDOZÓ ELEMEI

A személyi jellemfejlődés során – amely érinti az emberi közösséget is – követett szélsőséges magatartásminták visszaütője elől nem lehet kitérni, de követheti erkölcsi megtisztulás. „A Lúdas Matyi ugyanis a bosszú és a bűnhődés mélyen transzcendens hite szerint szerveződik, s e szerint a büntetés letölthető, és igenis van vége. Döbrögi a rámért sorstól semmiféle erővel és fufanggal nem tud elfutni. Lúdas Matyi erősen ragaszkodik egy olyan erkölcsi világrendhez, amelyben a morál alapja kizárólag a Gondviselés működése lehet.” – tárja fel az ok-okozati összefüggést a *Kegyelem és erőszak* című tanulmányában Szilágyi Márton. Fazekas Mihály *Lúdas Matyijában* a fellazult erkölcsiséget involváló műfaji tradíció minősült át a megigazulás morális tartamát hordozni képes jellemfejlődéssé. Matyi és Döbrögi egymáshoz kötődő, majd egymást szinte felváltó figurája az erkölcsi megtisztulás dinamikus folyamatának a kifejeződése. 1804-ben íródott a *Lúdas Matyit*, és ez az év kapcsolódik még Csokonai *Doroty-*

tyájának elkészüléséhez. Az irodalomtörténet Fazekashoz kapcsolja azt a két fikatív levelet, amelyben a *Dorottyához* fűződő elveit fogalmazza meg. E művében megvalósította azt az „erkölcsi rajzolatot” amelyet két fikatív levelében hiányolt Csokonai *Dorottyájából*, így Vargha Balázs szerint „a Dorottyá-nak köszönhetjük – ha igaz – a kor másik epikus remekének, a Lúdas Matyi-nak megszületését”. Faragó József trunki népmese gyűjtése során rábukkant az egyik változatra, valamint nem tartja kizártnak, hogy Fazekas a moldvai hadjárat alkalmával katonaként hallhatta valamelyik csángó mesélőtől. Vörösmarty Mihály *A Rom* című elbeszélő költeményében – mint Waldapfel József értelmezi tanulmányában – a három kívánság közismert mesemotívumát mélyíti el, hogy a magánélet boldogsága, a magányos pásztor, a patriarkális főúr és a boldog családapa élete után a hős negyedik álmótként a szabadságharcot kívánja. Zentai Mária elemzése ugyanakkor az álmok egymásutánját mitikus világtörténelemként fogta fel, és jelképesen az egész emberiség fejlődését, mitikus világtörténetét éli végig. Magába foglalja az emberiség fejlődésének stációit is, e fejlődés hangsúlyozottan az emberi szellemiség nemesedésének van alárendelve. A saját gazdagságával élni nem tudó népről szóló negyedik álom, a XVIII. sz.-i Eldorádó-képzetekhez kapcsolódik, míg a végső csatáról teljes joggal asszociálhatunk az Apokalipszis Armageddon-jára. Ezzel az emberiség mitikus világtörténete befejeződik: a jelképes gyerekkortól az ifjúvá és férfivá érésen keresztül eljutott a pusztulásig, az utolsó csatáig – anélkül, hogy a létezésnek célja és értelme kiderült volna. A kétféle idő: a mozdulatlan és az örökkévaló, ill. a múlt és a mozgó nem zárja ki egymást, hanem alapvetően azonos. Lehetséges a kicsi, álmnyi idő végtelenné tágítása, ill. a világtörténet, a végtelen idő besűrítése egyetlen álomba. A Vörösmarty-életmű egyik transzcendentális átváltó elemekben bővelkedő darabja a *Szép Ilonka* (1833). Bécsy Ágnesnek a jungi mélylélektan terminusai mentén adott koherens értelmezésében a pillangó és a lány párhuzama, metaforikus azonosítása a központi hordozóelem. A pillangó, különösen ebben a tropikus struktúrában, óhatatlanul földézi a neoklasszicizmus egyik gyakori toposzát: a halál és szerelem összekapcsolását kifejező mítoszt, Ámor és Psyché történetét. A gubóból kiszabaduló lepke a léleknek a test rabságából való megszabadulását jelképezi. Ily módon válhat a szerelmes lány Psyché allegóriájává. A pillangó elröppenése annak kifejezése, mikor az égi szerető, az újra megjelent Ámor – az elveszített és hosszú, szenvedélyes keresés után – egy csókkal magához emeli Psychét a földi világból. A halál és a csók pillanata azonossá válik. Ez a jelkép bontja ki magát a felvilágosodás és a romantika más alkotásaiban például Kármán József *Fanni hagyományaiban*, Arany János *Pázmán lovagjában* és *Toldi szerelmében*.

A TÁRSADALOM TÖRTÉNELMI KÉNYSZERPÁLYÁI AZ ÚJRAKEZDÉS LEHETŐSÉGÉVEL

Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című történelmi regényében az Istentől elfordult világ – a regénybeli Magyarország – magában hordozza önnön létének sorsformáló erőit: az erkölcsi tisztaság által való megneemesülést ugyanúgy, mint a belső egység hiányaként belülről pusztító létromboló erőket. Ily módon rajzolja meg a regény a legpontosabban, miképpen és miért következhetett be nemcsak a mohácsi csatavesztés: „akiknek hatalom és erő adatott az ellenállásra, azok véglegesen híján vannak annak a tudásnak, hogy az erkölcs és a lelkiismeret Istentől származik – mindazok, akik eljutottak ennek belátásáig, többé nincsenek jelen”. Az *elhibázott teremtés* című tanulmányban a szerző a Noé-metaforához illően egy újrakezdett Teremtés lehetőségével szembesít bennünket a Történelem korrigálhatatlan kényszerpályáival szemben Jókai Mór *Ahol a pénz nem Isten* regényértelmezése során. Az emberi társadalom egészétől elzárt, tengertől övezett földdarab a cselekmény helyszíne. A szigetre kerülés Jókainál nem száműzetés, s hősei – számos robinzonáddal ellentétben – nem a civilizált világba való visszakerülést tekintik céljuknak. A sziget menedék lesz, amely egy alternatív világ kiépítésével orvosolni képes az európai társadalom hibáit. A regény végére a menedékmivoltán is túllép, Noé-metaforává növi ki magát: a hibával nem szennyezett újrakezdés lehetőségévé.

Szilágyi Márton *Határpontok* című kötetének tizenöt tanulmányát a harmincegy oldalas irodalomjegyzék ötszázhusz címszava alapozza meg. A fényhordozó személyiség és a társadalmi formációkban élő emberiség fejlődésének határpontjait az egyetemesség jegyében tárja fel. Vajon a szellemi fejlődést hordozó egyéniség, valamint az emberi társadalom közössége – a történelmi korok sorsvonalát járva –, felismeri-e az ismétlődő stációkat, képes-e a megbocsátásra a feltétel nélküli szeretet jegyében, vagy tudattalanul eltékozolja kincseit kioltva önnön életforrását anélkül, hogy kiderült volna létezésének értelme és célja.